অধ্যায় ৭ ঃ বৃত্তমঞ্জৰী — এটি অৱলোকন

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য

৭.২ পৰিচয়

৭.৩ বৃত্তমঞ্জৰীৰ চমু পৰিচয়

৭.৪ বৃত্তমঞ্জৰী ঃ শিৰোনামৰ তাৎপর্য্য

৭.৫ বৃত্তমঞ্জৰীৰ অধ্যায়সমূহৰ আভাস

৭.৬ বৃত্তমঞ্জৰীৰ বৈশিষ্ট্য

৭.৭ বৃত্তমঞ্জৰীকাৰ ধীৰেশ্বৰাচার্য্যৰ জীৱন আৰু কৃতি

৭.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৭.৯ অধিক জানিবলৈ

৭.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৭.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- বৃত্তমঞ্জৰী গ্রন্থৰ পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব
- বৃত্তমঞ্জৰীৰ ৰচয়িতা মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচার্য্যৰ জীৱন আৰু কৃতি জানিব পাৰিব
- বৃত্তমঞ্জৰী নামকৰণৰ তাৎপর্য্য বিষয়ে অবগত হ'ব পাৰিব
- গ্রন্থখনৰ অধ্যায়সমূহৰ বিষয়বস্তুৰ লগত চিনাকি হ'ব পাৰিব।

৭.২ পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত ছন্দোশাস্ত্রৰ ইতিহাস আৰু ক্রমবিকাশৰ বিষয়ে অবগত হ'ল। ছন্দক বেদাংগ বুলি স্বীকাৰ কৰাৰ উপৰিও কবিতাৰ উপাদান হিচাপে এই বিষয়টো অলংকাৰশাস্ত্রৰ অন্তর্ভুক্ত কৰা দেখা যায়। শব্দার্থেৰে কবিতাৰ শৰীৰ গঠিত। সেই কাব্যশৰীৰৰ এবিধ উপাদান হৈছে ছন্দ। এই ছন্দ অলংকাৰশাস্ত্রৰ আলোচ্য বিষয় হ'লেও সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিশাল ভাণ্ডাৰৰ অলেখ ছন্দোগ্রন্থ পৃথকে পৃথকে প্রণয়ন কৰা হৈছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত অন্যতম হ'ল মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচার্য্য কবিৰত্নদেৱে ৰচনা কৰা বৃত্তমঞ্জৰী। এই গ্রন্থখনেই অসমত ৰচিত একমাত্র ছন্দঃশাস্ত্র।

৭.৩ বৃত্তমঞ্জৰীৰ চমু পৰিচয়

এতিয়া আপুনি বৃত্তমঞ্জৰী গ্ৰন্থখনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচার্য্যদেৱে বৃত্তমঞ্জৰী গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰে। এই গ্ৰন্থপ্ৰণয়নৰ অন্তৰালত এটি মনোৰম কাহিনী পোৱা যায়। তদানীন্তন যোৰহাট জিলাৰ আউনীআটী সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ দত্তদেৱ গোস্বামীয়ে আচার্য্য ধীৰেশ্বৰক অনুৰোধ জনাইছিল যে মহাকবি কালিদাসৰ "শ্ৰুতবোধ' নামৰ ছন্দোশাস্ত্ৰখনৰ আৰ্হিত এখন নতুন সংস্কৃত ছন্দোশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিব লাগে। কবিৰত্ন ধীৰেশ্বৰে তেতিয়া মহাকবি কালিদাসৰ শ্ৰুতবোধ নামৰ ছন্দোগ্ৰন্থত থকা ছন্দৰ লক্ষণবোৰৰ লগত কিছু লক্ষণ নিজাকৈ সংযোজন কৰি এখন গ্ৰন্থ লিখি উলিয়াই নাম দিলে— "বৃহচ্ছ্ৰুতবোধ"। সেই গ্ৰন্থখনৰ লেখক হিচাপে কালিদাসৰে নাম উল্লেখ কৰিলে। এই কার্য্যত দত্তদেৱ গোস্বামী অসন্তুষ্ট হ'ল। তেতিয়া ধীৰেশ্বৰাচার্য্যই সম্পূৰ্ণ নতুনকৈ এখন ছন্দঃশাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰিলে। গ্ৰন্থখনৰ নাম থলে — 'বৃত্তমঞ্জৰী'। ১৮৮২ খ্ৰীষ্টাব্দত কলিকতাৰপৰা এই গ্ৰন্থখন প্ৰথমবাৰৰ বাবে প্ৰকাশিত হৈছিল। তেতিয়া কিন্তু সেই গ্ৰন্থখনত কোনো বৃত্তি বা ভাষ্য নাছিল। গতিকে ধীৰেশ্বৰাচার্য্যদেৱে এই গ্ৰন্থখনৰ এটি বৃত্তি (বা ভাষ্য বুলিব পাৰি) ৰচনা কৰে। ১৯৬১ চনত অসম চৰকাৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগে সম্পূৰ্ণ বৃত্তমঞ্জৰী গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়।

৭.৪ বৃত্তমঞ্জৰী ঃ শিৰোনামৰ তাৎপর্য্য

এতিয়া আপুনি 'বৃত্তমঞ্জৰী'— এই নামকৰণৰ উপযুক্ততা সম্পর্কে অবগত হ'ব।

'বৃত্ত' আৰু 'মঞ্জৰী'— এই দুটা শব্দেৰে 'বৃত্তমঞ্জৰী' পদটি গঠিত হৈছে। 'বৃত্ত' শব্দটি 'বৃৎ' ধাতুৰপৰা সৃষ্টি হোৱা। 'বৃত্ত' আৰু 'জাতি' নামেৰে লৌকিক ছন্দ দুভাগত বিভক্ত। অন্যহাতে 'বৃত্ত' শব্দটোৱে সংস্কৃত সাহিত্যৰ সকলোবোৰ ছন্দকেই সামগ্ৰিকভাৱে বুজায়। ইফালে উদ্ভিদবিজ্ঞান (Botany) ভাষাত 'মঞ্জৰী' শব্দটোৱে পুষ্পবিন্যাস (Spike) ক বুজায়। যেনে— ৰজনীগন্ধা ফুলৰ মঞ্জৰী। ৰজনীগন্ধা ফুলৰ এডাল ঠাৰিত ডাঙৰ সৰু বহু পুষ্প সজ্জিত হৈ থাকে। গতিকে বৃত্তমঞ্জৰী শব্দটোৱে ফুলৰ মঞ্জৰীৰ লেখীয়াকৈ বৃত্তৰ মঞ্জৰী অর্থাৎ ছন্দৰ সমষ্টিক বুজাইছে। ইয়াৰ উপৰিও সাহিত্যৰ দৃষ্টিত এই 'মঞ্জৰী' শব্দটোৰ ভিন্ন ভিন্ন প্ৰয়োগ দেখা যায়। এই শব্দটোৰ অইন এক আভিধানিক অর্থ হৈছে— গজালি, নৰাঙ্কুৰ (Shoot, Sprout)। প্ৰস্ফুটিত অংকুৰে যিদৰে নতুন সৃষ্টিৰ প্ৰতিশ্ৰুতি বহন কৰি পৃথিৰীৰ বুকুলৈ ওলাই আহে ঠিক সেইদৰে 'বৃত্তমঞ্জৰী' গ্ৰন্থখনো ছন্দঃশাস্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰখনত নতুন গজালি হিচাপে প্ৰকাশিত হৈছে। বৃত্তমঞ্জৰী যেন ছন্দৰ অভিনৱ সৃষ্টি। 'বৃত্তানি মঞ্জর্য্য ইৱ উপমানোত্তৰ পদকর্মধাৰয়।'

গ্ৰন্থখনৰ অধ্যায় বা উপ-অধ্যায়সমূহৰ নামকৰণো মন কৰিবলগীয়া। ৰচয়িতা ধীৰেশ্বৰাচার্য্যদেৱে ফুলৰ আকৃতিক হৃদয়ত আঁকি লৈহে যেন গ্ৰন্থখনৰ উপ-অধ্যায় (Sub-Chapter) বোৰৰ নাম ৰাখিছিল— 'কুসুম' অর্থাৎ ফুল (Flower)। তেনেদৰে অধ্যায় (Chapter) বোৰৰ নাম থৈছিল— 'স্তৱক' অর্থাৎ পুঞ্জ, কোছা, গুচ্ছ (bunch)। কেইবাটাও

কুসুম লগ হৈহে এটি স্তৱক হৈছে; অর্থাৎ কেইবাটাও উপ-অধ্যায় লগ হৈ একো একোটা অধ্যায় হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ধীৰেশ্বৰাচার্য্যদেৱক ছন্দঃশাস্ত্র প্রণয়ন কৰিবলৈ কোনে অনুৰোধ কৰিছিল?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ 'বৃত্ত' শব্দটো কি ধাতুৰপৰা সৃষ্টি হৈছে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ বৃত্তমঞ্জৰী গ্রন্থৰ অধ্যায়বোৰৰ নাম কি?

.....

.....

জানি থোৱা ভাল

বৃত্তি = 'পৰার্থাভিধানং বৃত্তিঃ'। পৰৰ অর্থ অভিধান কৰাই হ'ল বৃত্তি। অর্থাৎ সূত্র বা কাৰিকাৰ শব্দবোৰৰ অর্থ বৃত্তিত ফঁহিয়াই দিয়া হয়। বৃত্তি গ্রন্থৰ উদাহৰণ— কাশিকাবৃত্তি।

ভাষ্য = ভাষ্যৰ লক্ষণ এনেদৰে দিছে—

সূত্রার্থো বর্ণ্যতে যত্র বর্ণৈঃ সূত্রানুসাৰিভিঃ।

স্বপদানি চ বর্ণ্যন্তে ভাষ্যং ভাষ্যবিদো বিদুঃ।।

অর্থাৎ সূত্রক অনুসৰণ কৰি সূত্রৰ অর্থবোৰ বর্ণনা কৰা আৰু নিজৰ পদাৱলী বর্ণনা কৰা গ্রন্থকে ভাষ্য বোলা হয়। ভাষ্য গ্রন্থৰ উদাহৰণ — মহাভাষ্য।

৭.৫ বৃত্তমঞ্জৰীৰ অধ্যায়সমূহৰ আভাস

আপুনি ইতিমধ্যে গম পালে যে বৃত্তমঞ্জৰী গ্রন্থখনৰ অধ্যায়বোৰৰ নাম হৈছে— স্তৱক। এই গ্রন্থখনত সর্বমুঠ ৭টা স্তৱক আছে। গ্রন্থখনৰ উপ-অধ্যায়বোৰৰ নাম হৈছে— কুসুম। অৱশ্যে প্রথম অধ্যায়ত থকা উপ-অধ্যায়বোৰক কুসুম বুলি অভিহিত কৰা নাই। এই প্রথম অধ্যায়ত ৩৩টা শ্লোকেৰে ধীৰেশ্বৰাচার্য্যদেৱে মংগলাচৰণ, নিজৰ বংশাৱলীৰ বর্ণনা, গ্রন্থখন ৰচনা কৰাৰ উদ্দেশ্য আদি দাঙি ধৰিছে। দ্বিতীয় অধ্যায়ত ৪টা কুসুম আছে— য'ত গ্রন্থকাৰে ছন্দৰ গুৰু আৰু লঘুবর্ণ চিনাক্ত কৰা নিয়ম, ছন্দোবিষয়ক পৰিভাষা, যতি তথা অন্যান্য সাধাৰণ বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিছে। শ্রুতবোধ গ্রন্থৰ ৰচয়িতা কালিদাসৰ প্রতি এনেদৰে অভিবাদন জনাইছে—

যস্য নাম ৰসনাং কলাৱতী সাভিলাষমধিৰুহ্য ভাৰতী।
নৃত্যতি স্ম তমহং মহাকবি কালিদাসমভিবাদয়ে মুদা।।

তৃতীয় স্তৱকত ২৭ টা কুসুম আছে। এইবোৰৰ ২৬ নং কুসুমলৈ সমবৃত্তৰ কথা আলোচনা কৰা হৈছে। ২৭ নং কুসুমত দণ্ডক নামৰ ছন্দৰ বিষয়ে চর্চা হৈছে। চতুর্থ স্তৱকত আলোচ্য বিষয় অর্ধসমবৃত্ত। পঞ্চম স্তৱকত বিষমবৃত্তৰ আলোচনা আছে। ষষ্ঠ স্তৱকত জাতি শ্রেণীৰ ছন্দোবিৱৰণ বিৰাজমান। সপ্তম স্তৱকত প্রস্তাৰ ছন্দৰ সুদীর্ঘ আলোচনা আছে।

৭.৫ বৃত্তমঞ্জৰীৰ বৈশিষ্ট্য

ধীৰেশ্বৰাচার্য্যদেৱে প্রণয়ন কৰা 'বৃত্তমঞ্জৰী' গ্রন্থখন বৈশিষ্ট্যপূর্ণ। প্রথম কথা এইখন হ'ল অসমত ৰচিত হোৱা একমাত্র ছন্দোগ্রন্থ। যদিও পিংগলাচার্য্যক ছন্দঃশাস্ত্রৰ বাটকটীয়া হিচাপে মানি অহা হৈছে তথাপি বৃত্তমঞ্জৰীকাৰে মহাকবি কালিদাসৰ শ্রুতবোধ গ্রন্থক অনুসৰণ কৰিহে নিজৰ বৃত্তমঞ্জৰী ৰচনা কৰিছিল। 'শ্রুতবোধ' গ্রন্থৰ আর্হিত ৰচনা কৰা বাবে বৃত্তমঞ্জৰীৰ ছন্দৰ সংজ্ঞাবোৰ সূত্রৰীতিত নহৈ পদ্যৰীতিতহে হৈছে। অর্থাৎ পিঙ্গলাচার্য্যৰ ছন্দঃসূত্র, গংগাদাসৰ ছন্দোমঞ্জৰী আদি গ্রন্থত থকা ছন্দৰ লক্ষণবোৰ গণৰ সহায়েৰে সূত্র বা কাৰিকা আকৃতিত ৰচিত হৈছে। বৃত্তমঞ্জৰীত কিন্তু লঘুবর্ণ আৰু গুৰুবর্ণ স্থান উল্লেখ কৰি গণৰ সহায় নোলোৱাকৈ ছন্দৰ লক্ষণ নিৰূপণ কৰা হৈছে। এয়া বৃত্তমঞ্জৰী অন্যতম বৈশিষ্ট্য।

৭.৫ বৃত্তমঞ্জৰীকাৰ ধীৰেশ্বৰাচার্য্যৰ জীৱন আৰু কৃতি

ধীৰেশ্বৰাচার্য্যৰ সম্পূর্ণ নাম আছিল— ধীৰেশ্বৰ ভট্টাচার্য্য। তদানীন্তন চৰকাৰে ১৯১০খ্রীষ্টাব্দৰ ১জুলাই তাৰিখে তেওঁক 'মহামহোপাধ্যায়' উপাধি প্রদান কৰিছিল। ১৯৬১ খ্রীষ্টাব্দত অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পু�ৰাতত্ত্ব বিভাগে প্রকাশ কৰি উলিওৱা বৃত্তমঞ্জৰী গ্রন্থখনত লেখক হিচাপে 'মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচার্য্য কবিৰত্ন' বুলি নামটো উপাধিৰে সৈতে সন্নিৱিষ্ট কৰিছিল। ধীৰেশ্বৰাচার্যৰৰ জন্ম হৈছিল ১৮৫১ খ্রীষ্টাব্দত বর্তমান অসমৰ নলবাৰী জিলাৰ অন্তর্গত আঠঘৰীয়া গাঁৱত। তেওঁৰ দেউতাকৰ নাম আছিল— কেশৱাচার্য্য আৰু মাকৰ নাম আছিল— চন্দ্রপ্রভা দেৱী। ধীৰেশ্বৰাচার্য্যই তেওঁৰ গোত্রপ্রৱর্ত্তক পূর্বপুৰুষ হিচাপে নৈষধচৰিত মহাকাব্যৰ ৰচয়িতা শ্রীহর্ষৰ নামোল্লেখ কৰিছে। এই কথা তেওঁ ৰচনা কৰা ''আচার্যগীতি প্রৱন্ধ''ত উল্লেখ আছে।

নলবাৰী জিলাৰ নাগাৰকুছি নামেৰে গাঁৱত মোমায়েক ৰমাকান্ত উপাধ্যায়ৰ সংস্কৃত টোলত ধীৰেশ্বৰাচার্যই বিদ্যাশিক্ষা আৰম্ভ কৰে। তাৰপিছত ক্রমে শুৱালকুচি টোলত বাসুদেৱ উপাধ্যায়ৰ তত্ত্বাৱধানত পঢ়াশুনা কৰি শেষত কোচবিহাৰৰ মহামহোপাধ্যায় সিদ্ধান্ত বিদ্যাবাগীশৰ ওচৰত উচ্চ শিক্ষা গ্রহণ কৰে।

ধীৰেশ্বৰাচার্য্যদেৱে বিভিন্ন সংস্কৃত টোলত অধ্যাপক হিচাপে নিযুক্ত হৈছিল। তেওঁ

পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ চর্চাত বিশেষভাবে আত্মনিয়োগ কৰিছিল। ধীৰেশ্বৰাচার্য্যদেৱে সুললিত সংস্কৃতত কথা ক'ব পাৰিছিল। কথিত আছে যে কলিকতাৰ সংস্কৃত পৰিষদত এবাৰ তেওঁ ভূজঙ্গপ্রয়াত ছন্দত ভাষণ প্রদান কৰি সকলোকে মুগ্ধ কৰিছিল—

অমুস্যাং সভায়াং মমৈষা প্রতিজ্ঞা।
ভূজঙ্গপ্রয়াতং ৱিনা ৱাগ্‌ন ৱাচ্যা।।

ধীৰেশ্বৰাচার্য্যদেৱে কামৰূপ সংস্কৃত সঞ্জীৱনী সভাৰ সভাপতিৰ পদ অলংকৃত কৰিছিল। ১৯১৯ খ্রীষ্টাব্দত তেওঁ স্বগৃহত ইহলীলা সম্বৰণ কৰিছিল। 'বৃত্তমঞ্জৰী' গ্রন্থৰ উপৰিও তেওঁ ভালেমান প্রশস্তি, স্তৱ, গীতিকবিতা ৰচনা কৰিছিল। সেইবোৰৰ ভিতৰত — 'আচার্য্যগীতিপ্রৱন্ধ', 'গোপাললাস্যস্তোত্র', 'ৰামাষ্টক', 'পৰমেশ্বৰাষ্টক', 'কামাখ্যাষ্টক' ইত্যাদি।

৭.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলো ঃ

- বৃত্তমঞ্জৰী গ্রন্থখন কালিদাসৰ শ্রুতবোধৰ আর্হিত ৰচনা কৰা এখন ছন্দঃশাস্ত্র হিচাপে জানিলে।
- বৃত্তমঞ্জৰী গ্রন্থখনৰ বিষয়বস্তু সম্পর্কে জ্ঞান লাভ কৰিলে।
- বৃত্তমঞ্জৰী গ্রন্থৰ ৰচয়িতা মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচার্য্যৰ জীৱন আৰু কৃতিৰ বিষয়ে অবগত হ'ল।

৭.৯ অধিক জানিবলৈ

১) ভট্টাচার্য্য, কামাখ্যাচৰণ ঃ *মহামহোপধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচার্য* কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতি, গুৱাহাটী-১৯৯৬।

২) Bhattacharyya, S : *Jottings on Sanskrit Metris,* Sanskrit College, Kolkata, 1963.

৭.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আউনীআটী সত্রৰ সত্রাধিকাৰ দত্তদেৰ গোস্বামীয়ে

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'বৃৎ' ধাতুৰপৰা সৃষ্টি হৈছে।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ স্তৱক।

৭.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ বৃত্তমঞ্জৰীত মুঠতে কিমানটা অধ্যায় আছে?

প্রশ্ন ২ ঃ ধীৰেশ্বৰাচার্য্যৰ জন্ম ক'ত হৈছিল?

খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ধীৰেশ্বৰাচার্য্যৰ বৃত্তমঞ্জৰীৰ বৈশিষ্ট্য কি?

প্রশ্ন ২ ঃ 'বৃত্তমঞ্জৰী'— এই শিৰোনামৰ তাৎপর্য্য কি?

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচার্য্যৰ জীৱন আৰু কৃতি সম্পর্কে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***